

ДИСКУРСИВНА ПРАГМАТИКА: ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ, ДОСЛІДНИЦЬКА ОДИНИЦЯ

Бацевич Флорій Сергійович

доктор філологічних наук, професор

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті висвітлюється коротка історія формування проблемного поля сучасної лінгвістичної прагматики. Обґрунтовується розмежування мікро-, макро- і мегапрагматик (разом з їхніми одиницями і категоріями) в межах дискурсу. Дослідницькою одиницею прагматики дискурсу вважається комунікативний прагматичний смисл.

Ключові слова: дискурс, прагматика, лінгвістична прагматика, мікропрагматика, макропрагматика, мегапрагматика, комунікативний смисл, комунікативний прагматичний смисл.

Однією з найважливіших ознак сучасної функціонально-комунікативно і когнітивно зорієнтованої лінгвістики слід уважати виділення нових типів об'єктів (одиниць, категорій) дослідження та суттєву парадигмальну "переорієнтацію" об'єктів давно (чи відносно давно) відомих у науці про мову. Такими новими об'єктами, без сумніву, є дискурси, мовленнєві акти, мовленнєві жанри, концепти, фрейми, сценарії, реєстри, принципи, максими, стратегії і тактики спілкування та інші. Зокрема, обґрунтування лінгвістичної релевантності найширшої категорії мовного коду – дискурсу – відкрило перед дослідниками мови в процесах комунікації нові перспективи вивчення живої інтеракції людей. Спостереження показали, що дискурс – це не лише специфічно структурована категорія комунікації, а й така одиниця мовного коду, в межах якої особливим чином виявляється взаємодія семантичного, синтаксичного і прагматичного складників. Це помітно актуалізує проблематику мовної прагматики уже стосовно нових об'єктів і сфер мови у спілкуванні. І якщо прагматичні аспекти мовленнєвих актів певною мірою вивчені [Грайс 1985; Франк 1986; Серль 1986; Аллен, Перро 1985 та ін.], то специфіка прагматичного чинника дискурсів і мовленнєвих жанрів залишається, фактично, малодослідженою. У пропонованій статті представлена спроба експлікації прагматичного чинника в межах дискурсу.

Дослідження прагматичних особливостей дискурсу як найважливішої і найзагальнішої категорії мовного коду в спілкуванні тісно пов'язане із загальним розвитком лінгвістичної прагматики (лінгвопрагматики, прагмалінгвістики). В структурі сучасного гуманітарного знання лінгвістична прагматика виформовується поряд з **соціопрагматикою**, яка вивчає соціальні й культурні умови використання мовних засобів для виконання певних функцій, **контрастивною прагматикою**, яка досліджує вияви

прагматичного чинника, перш за все функції і побудову мовленнєвих актів, у різних мовах, *міжкультурною прагматикою*, предметом дослідження якої є схожість, відмінність і варіативність у вираженні прагматичних значень у різних культурах в їх обумовленості культурними цінностями і уявленнями, *інтермовною прагматикою*, що вивчає особливості формування прагматичної компетенції в процесі вивчення іноземної мови, *історичною прагматикою*, яка досліджує мовні явища в межах мовленнєвого акту (чи тексту, дискурсу, мовленнєвого жанру) з позицій виявлення намірів адресанта в діахронії. Проблемне поле лінгвістичної прагматики до цього часу залишається значною мірою невизначеним, розмежувальні лінії з названими розділами чітко не проведені. Зокрема, в працях відомих лінгвістів постійно коригуються її межі, зв'язки з семантикою і синтактикою (синтаксисом); залишаються до кінця не прояснені зв'язки зі стилістикою мовлення; кількісні, якісні й ієрархічні аспекти її категорій чітко не окреслені; не можна вважати до кінця вирішеною такою ж проблемою дослідницької одиниці тощо.

Межі проблемного поля лінгвістичної прагматики постійно уточнювались і продовжують уточнюватись. Так, під впливом концепції Л. Вітгенштейна мовних ігор і значення як уживання у 60 – 70-х роках минулого століття прагматична проблематика зводилась до вивчення аспектів індексальності, референції, дослідження мовних значень у контекстах їх уживання [Азнаурова 1988]. У 70-80-х роках ця проблематика визначалася вивченням впливів контексту на функціонування мовних одиниць у комунікації, передовсім мовленнєвих актів [Сусов 1980; Сусов 1983; Богданов 1990; Ыйм 1985], вивченням неконвенціональних засобів мовленнєвої діяльності людей [Булыгина 1981, 341], схем інтерпретаційної діяльності учасників інтеракції [Демьянков 1981, 376] та деякими іншими проблемами. Кінець 80 – початок 90-х років ознаменувався значним розширенням проблематики лінгвістичної прагматики. Остання починає асоціюватися зі студіями над дискурсом у плані вивчення формування і розуміння дискурсивного значення [Cook 1989, 157], зв'язками між мовними формами і їхніми користувачами [Yule 2007, 4], успішністю взаємодії між мовцем і слухачем, зокрема, успішністю інтерпретації індексальних, анафоричних і референційних засобів мовлення, імплікацій та імплікатур живого спілкування [Green 1989]; дещо пізніше – ці ж проблеми, але з залученням широкого соціального контексту [Meu 1993, 5, 42]; використанням мовних засобів у комунікації в межах дискурсу [Dijk 1992]. Надзвичайно широке проблемне поле лінгвістичної прагматики окреслюється редакторами і укладачами широко відомого підручника з прагматики за редакцією Джека Вершуерена, Яна-Оле Остмана і Яна Бльоммерта [Handbook 1995]. Однак найсуттєвішим чинником у розширенні лінгвопрагматичної проблематики стало врахування всіх без винятку складників комунікативного акту. У цьому плані чи не найповніше проблемне

поле лінгвістичної прагматики було окреслено Н.Д. Арутюновою [Арутюнова 1990, 389–390]. У цій праці прагматика постає як міжпредметна сфера досліджень, а також розділ науки про мову, який вивчає функціонування мовних знаків у мовленні, вживання мови мовцями в комунікативних ситуаціях з урахуванням тісної взаємодії комунікантів. Враховуючи сказане, найважливішими напрямками дослідження лінгвістичної прагматики слід уважати сфери, пов'язані з суб'єктом мовлення (ілокутивні сили, мовленнєві тактики, правила ведення діалогу, різноманітні установки, референцію мовця, прагматичні пресупозиції, емпатію тощо), адресатом мовлення (правила виведення непрямих смислів, перлокутивні ефекти, типи мовленнєвого реагування тощо), пов'язані із стосунками між учасниками спілкування (форми мовленнєвого спілкування, соціально-етикетний бік мовлення та ін.), а також пов'язані з ситуацією спілкування (інтерпретація дейктичних знаків, вплив мовленнєвої ситуації на тематику спілкування тощо). Отже, можна твердити, що дослідницьке поле сучасної лінгвістичної прагматики включає в себе всі ті умови, за яких людина використовує мовні засоби в спілкуванні. Це, передовсім, умови адекватного добору й використання одиниць і категорій мови з урахуванням усіх конститутивних чинників з метою досягнення найбільш ефективного впливу на партнера (аудиторію, читачів) по комунікації.

Разом з тим, як засвідчують праці останніх років, до цього часу залишається дискусійною найважливіша проблема: що слід уважати предметом лінгвістичної прагматики. Ця невизначеність не в останню чергу викликана значним розширенням об'єктів дослідження комунікативної лінгвістики, зокрема, дискурсів і мовленнєвих жанрів. Лінгвістична прагматика остаточно не визначила свою фундаментальну категорію, яка могла б лягти в основу окреслення її предмета. На нашу думку, з метою отримання лінгвістичною прагматикою своєї підставової категорії, яка б визначала предмет її дослідження, варто звернутись до думки Ю.С. Степанова, висловленої ще в статті 1984 року [Степанов 1984]. У ній з оперттям на ідеї Е. Бенвеніста вчений сформулював думку: в основу лінгвістичної прагматики повинна бути покладена категорія суб'єктивності в її зв'язках з одиницями і категоріями мови. Ця категорія покриває собою широке проблемне поле, в якому, окрім чинників, сформульованих Н.Д. Арутюновою, повинна ввійти низка інших, пов'язаних із виявом суб'єктивності в мові, наприклад, тональність спілкування, атмосфера спілкування та подібні. Усі вони, в нашому випадку екстрапольовані на дискурс, повинні бути доповнені низкою комунікативних категорій, зокрема контекстних, узагальнено ситуативних, залежних від каналів комунікації тощо, які також значною мірою виявляються небайдужими до суб'єктивного чинника в мові.

Необхідно зазначити, що сформульоване таким чином розуміння основної категорії прагматичного аспекту дискурсів виявляє низку теорети-

чний ризиків, пов'язаних, передусім, із розмежуванням семантичних і прагматичних аспектів одиниць абстрактного модусу існування мови. Так, наприклад, виділення значеннєвих аспектів "свій / чужий", "добре / зле" тощо для низки лексичних одиниць, зафіксованих у системі мови (**розвідник** – 'наш', **шпигун** – 'чужий'; **демократія** – 'добре', **тоталітаризм** – 'зле' тощо), вимагає їх кваліфікації як семантичних, оскільки вони є фактом Мови, а не Мовлення чи Комунікації. Разом з тим чітко виявляється їхня прагматичне "минуле": вони виникли в результаті суб'єктивного ставлення носіїв мови до певної особи, поняття, явища тощо. На нашу думку, подібні неоднозначні випадки можна кваліфікувати так: те, що "народилося" як явище прагматичне, але стало постійною, структурно релевантною значеннєвою рисою конкретної мовної одиниці, слід уважати семантичним. Інакше кажучи, в певному сенсі, сучасна мовна семантика – це, значною мірою, колишня прагматика.

Враховуючи сказане, а також трансформувавши ідею Джекоба Мея щодо можливості членування лінгвопрагматики на мікро-, макро- і метапрагматику зі своїми проблемами і аспектами [Мей 1993], виділяємо такі розділи прагматики дискурсу: мікропрагматику, макропрагматику, мегапрагматику і прагматику комунікативних девіацій. Нижче коротко визначимо коло дослідницьких проблем, яке формують згадані складові в аспекті аналізу дискурсів.

Мікропрагматика як прагматика одиниць мовного коду в спілкуванні включає в своє проблемне поле питання, пов'язані з суб'єктивним чинником лексичних і граматичних одиниць, дискурсивними словами та їх особливостями; імплікаціями та імплікатурами дискурсу; пресуппозиціями у висловленні; інференціями; проблемами референції та анафори; модальністю і сферами її вияву; прагматичними аспектами дейсису; прагматичними аспектами мовленнєвого жанру і мовленнєвого акту. Щодо останнього із згаданих аспектів, то однією з найактуальніших проблем слід уважати проблему виділення, опису і типології так званих прагматичних перформативів у їх співвідношенні з перформативами семантичними [Бацевич 2008].

Макропрагматика, або прагматика категорій міжособистісного спілкування, звертається до таких понять: інтенціональність, емпатія і прагматика точки зору учасників комунікації; прагматичні аспекти стратегій і тактик спілкування; принципи, максими і постулати спілкування; прагматика ввічливості. До цього розділу лінгвістичної прагматики, на нашу думку, варто також зарахувати прагматику категорій контексту міжособистісного спілкування, зокрема, реєстру, тональності, атмосфери і стилю спілкування.

Мегапрагматика, або прагматика соціального контексту, зосереджується на проблемах специфіки соціального контексту і його впливу на всі складові комунікативного акту, зокрема дискурси. До цього типу прагма-

тики варто долучити прагматичні аспекти конверсаційного аналізу, а також прагматику міжкультурної комунікації в її зв'язках з проблемами організації дискурсу.

Особливою сферою прагматичних досліджень дискурсів слід уважати аналіз причин і механізмів комунікативних невдач (девіацій), які виявляються пов'язаними з проблемами мікро,- макро- і мегапрагматик, тобто широким полем проблем, пов'язаних як із прагматичними аспектами одиниць і категорій мовного коду, так і з іншими (регістровими, тональними тощо складниками).

Розглядаючи дискурс як процесуальне явище, тобто категорію комунікативної лінгвістики, можна було б говорити про *комунікативний смисл* як його межову (мінімальну) дослідницьку одиницю. Насправді, мовець, будуючи дискурс або його фрагменти, мовленнєві жанри, мовленнєві акти (висловлення) спирається на свої внутрішні неповторні особистісні комунікативні смисли як складні психо-когнітивно-емотивні утворення. З метою їх трансляції в комунікації адресант поєднує їх з узалізованими мовними значеннями, виформовуючи відповідні конкретні конситуації спілкування конфігурації смислів, які і є комунікативними смислами. В праці [Бацевич 2004] наявна спроба визначити сфери вияву комунікативних смислів у спілкуванні й відповідні цим сферам підтипи смислів. Комунікативний смисл тут визначається як інформаційний компонент спілкування, який формується як результуюча домінанта комунікативних стратегій всіх учасників кооперативного спілкування в межах певного контексту і ситуації із застосуванням вербальних, невербальних і пара-вербальних засобів; це явлена інтенція учасників спілкування. Комунікативний смисл може бути апіорним і апостеріорним. Апіорний комунікативний смисл – це смисл, наявний у свідомості учасників спілкування як потенційна складова; апостеріорний – смисл, який безпосередньо виформовується в процесах "тут і тепер" спілкування. Найважливішими сферами втілення обох типів смислів є мовленнєві акти, мовленнєві жанри і дискурси (тексти). Зокрема, в межах дискурсу (тексту) апіорний комунікативний смисл виявляється в умовах побудови (адресант) і звичного сприйняття (адресат) дискурсу (тексту), який відповідає контекстним і ситуативним умовам, тобто очікуваним макростратегіям. Апостеріорний комунікативний смисл у дискурсі (тексті) виникає, як правило, на рівні підтексту, часто супроводжується "вчитуванням" адресатом неіснуючих пресупозицій, опералям його на неіснуючі імплікатури тощо.

Однак, на нашу думку, окрім описаних підтипів комунікативні смисли виявляють неоднорідність також в інших вимірах. Зокрема, в їхній структурі досить виразно простежуються складники, які стосуються зображуваного мовцем стану речей (в широкому сенсі слова) в об'єктивній (чи мислимій як об'єктивна) дійсності, тобто *семантичні*, а також такі, що стосуються власне внутрішнього світу особистостей, тобто "власне"

прагматичні, суб'єктивні. Так, прагматичні аспекти дискурсу лежать в основі, наприклад, "вичитування" адресатом іронічного ставлення до себе або натяків на свою особу у випадках, коли адресант не має подібних макростратегічних намірів, наприклад: *Мій начальник хоче мене задушити! Як тільки я в черговий раз запізнююсь на роботу, він суворо каже: "Ти молилась на ніч, Дездемоно?"*. Інакше кажучи, можемо говорити про комунікативні семантичні смисли і комунікативні прагматичні смисли. Наприклад, у висловленні *Я повернуся ввечері* можна виділити семантичний комунікативний смисл 'особа X каже, що P', комунікативний прагматичний смисл (залежно від конкретної комунікативної ситуації) – 'особа X інформує (обіцяє, погрожує, попереджає тощо), що P'. Загальний комунікативний смисл цього висловлення може мати, наприклад, таку "результуючу" залежно від контексту і ситуації спілкування: *'Петро обіцяє повернутись увечері'*. Саме прагматичний комунікативний смисл варто розглядати як дослідницьку одиницю лінгвістичної прагматики та прагматики дискурсу. Однак у реальній комунікації обидва типи смислів як правило нерозривно злиті, так що слід говорити про єдиний комунікативний смисл у спілкуванні, який і лежить в основі загального процесу смислопородження дискурсу, плину комунікації в цілому. Одне із важливих завдань лінгвістичної прагматики якраз і полягає в опрацюванні методів, методик і прийомів розчленування, так би мовити, "сепарування" цих типів комунікативного смислу дискурсив.

1. *Азнаурова Э.С.* Прагматика художественного слова. – Ташкент: Фан, 1988. – 186 с.
2. *Аппен Дж. Ф., Перро Р.* Выявление коммуникативного намерения, содержащегося в высказывании // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 322–362.
3. *Арутюнова Н.Д.* Прагматика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 389–390.
4. *Бацевич Ф.* Смисл: сутність і сфери вияву в мові // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. 2004. – Вип. 34. – Ч. 1. – С. 346–353.
5. *Бацевич Ф.С.* Прагматичні перформативи: спроба обґрунтування // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 31–34.
6. *Булыгина Т.В.* О границах и содержании прагматики // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – № 4. – С. 333–342.
7. *Богданов В.В.* Речевое общение: прагматический и семантический аспекты. – Л., 1990. – 88 с.
8. *Грайс Г.П.* Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. – М., 1985. – С. 217–237.
9. *Демьянков В.З.* Прагматические основы интерпретации высказывания // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – № 4. – С. 368–377.
10. *Серль Дж.* Косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. – М., 1986. – С. 195–222.
11. *Степанов Ю.С.* В поисках прагматики (проблема субъекта) // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. – Т. 40. – 1981. – № 4. – С. 325–332.
12. *Сусов И.П.* Семантика и прагматика предложения. – Калинин: Изд-во Калининского ун-та, 1980. – 80 с.
13. *Сусов И.П.* К предмету прагмалингвистики // Содержательные аспекты предложения и текста. – Калинин: Изд-во Калининского гос. ун-та, 1983. – С. 3–15.
14. *Франк Д.* Семь грехов прагматики: тезисы о теории речевых актов, анализе речевого общения, лингвистике и риторике // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. – М., 1986. – С. 363–373.
15. *Вільм Х.Я.* Прагматика речевого общения // Теория и модели знаний: Труды по искусственному интеллекту: Уч. зап. Тартуского ун-та. Вып. 714. – Тарту, 1985. – С. 196–207.
16. *Cook Guy.* Discourse. – Oxford: Oxford University Press, 1989. – 168 p.
17. *Dijk T. A. van.* Studies in the Pragmatics of Discourse. – The Hague; P.; N.Y.: Mouton Publishers, 1992. – 331p.
18. *Green Georgia M.* Pragmatics and Natural Language Understanding. – Hillsdale, New Jersey, L.: Lawrence Erlbaum

Associates Publishers, 1989. – 180 p. 19. Handbook of Pragmatics Manual / Ed. by *Jef Verschueren, Jan-Ola Östman, Jan Blommaert*. – Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995. – 498 p. 20. *Mey Jacob L.* Pragmatics: An Introduction. – Cambridge: Massachusetts, 1993. – 357 p. 21. *Yule G.* Pragmatics. – Oxford: Oxford UP / Series Oxford Introductions to Language Study, 2007. – 138 p.

The article touches upon the brief history of formation of the problematic field of modern linguistic pragmatics. The reasons for singling out micro-, macro- and megapragmatics (together with their notions and categories) within the discourse are provided. Communicative pragmatic sense is considered as the unit of research.

Key words: discourse, pragmatics, linguistic pragmatics, micropragmatics, macropragmatics, megapragmatics, communicative sense , communicative pragmatic sense.